

קולותיהם של ילדיהם הבוגרים של חסידי אומות העולם: חוויותיהם מזמן המלחמה והשואה*

מבוא

מחקר זה נותן קול לבניהם ובנותיהם של מצילי יהודים, שהיו ילדים בזמן שהוריהם היו מעורבים בהצלת יהודים בימי השואה. בתחילת המחקר הגדרנו שני מוקדים: האחד, החוויות של הילדים בזמן המלחמה; האחר, האופן שבו תפסו לאחר המלחמה את פעולות ההצלה שעשו הוריהם ואת השפעתן ארוכת הטווח על חייהם.¹ מאמר זה מתמקד בסוגיה הראשונה; הסוגיה השנייה תתואר במאמר נפרד.

אות חסיד אומות העולם מוענק על-ידי יד ושם, רשות הזיכרון לשואה ולגבורה בירושלים, ללא-יהודים שסיכנו את עצמם ואת משפחתם כשסייעו להציל יהודים בזמן השואה. הענקת האות מבליטה את העובדה שאף-על-פי שאנשים רבים מחזיקים בערכים פרו-חברתיים, לא כולם חיים על-פי ערכים אלו על בסיס יומיומי, בייחוד כשיש סכנה מוחשית לחייהם ולחיי בני משפחתם. לאמיתו של דבר, המצילים היו אחוז קטן מאוד מן האוכלוסייה: רק כחצי אחוז מכלל האוכלוסייה בשטחי הכיבוש הנאצי פעלו להצלת יהודים.² עם זאת, לקבוצה ייחודית זו יש חשיבות עצומה. מחקרים שהתמקדו בבחינת התנהגותם בזמן השואה ובמוטיבציות שלהם מצאו שלחברות,

* מחקר זה התאפשר בזכות התמיכה הכספית הנדיבה של תוכנית עמיתי עזריאלי, שהוענקה לילך אשולין. תודה מיוחדת לרחל אביטן ולנעמי עזריאלי על תמיכתן במחקר לכל אורכו. תודה גם ליד ושם על הפרסים שהוענקו לילך אשולין מטעם קרן הזיכרון ע"ש נחום, שרה וברוך איינשטיין; קרן הזיכרון לדב ברנרד ריילקובסקי; וקרן הזיכרון לנורברט וליזה שכטר. תודה רבה לאן דונקלגרון, אלה מילדה, מאריקה דומרהולד והסטר בואסוויין על עזרתן יקרת הערך באיתור המרואיינים בהולנד. ולבסוף, תודה מקרב לב למרואיינים, שפתחו את בתיים ואת ליבם.

Lilach Ashoulin, *Children of Righteous Among the Nations: The Place and Meaning of the Story of the Rescuers of Jews during the Holocaust in the Lives of their Adult Offspring* (PhD diss., University of Haifa, 2014) 1

Stephanie Fagin-Jones, "Holocaust Heroes: Heroic Altruism of Non-Jewish Moral Exemplars in Nazi Europe", in: Scott T. Allison, George R. Goethals, and Roderick M. Kramer (eds.), *Handbook of Heroism and Heroic Leadership*, New York: Routledge (2017), pp. 203-228 2

למאפייני אישיות ולנסיבות היה תפקיד חשוב בהבחנה בין מי שהוסיפו לעמוד מן הצד ובין מי שבחרו לפעול כמצילים.³

המחקר במדעי החברה חילק את האוכלוסייה שחוותה את השואה לארבע קטגוריות: הקורבנות והניצולים, מחוללי הפשעים, העומדים מן הצד והמצילים. בהתאם לחלוקה זו התמקדו מחקרים רבים בהשפעה ארוכת הטווח על צאצאי קבוצות אלו – בעיקר על צאצאי הניצולים, בני הדור השני,⁴ ובמידה מסוימת גם על צאצאיהם של מחוללי הפשעים.⁵ לעומת זאת, רק מחקרים מועטים ביותר יתחדו לחוויות של בניהם ובנותיהם של המצילים, שהיו ילדים בזמן השואה, כשהיו הוריהם מעורבים בפעולות ההצלה.⁶ במחקרה החשוב על מצילים מצאה אווה פוגלמן שחויית ההצלה

John F. Dovidio, Jane A. Piliavin, David A. Schroeder, and Louis A. Penner, *The Social Psychology of Helping Behavior*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates (2012); Eva Fogelman, *Conscience and Courage: Rescuers of Jews during the Holocaust*, New York: Anchor Books (1994); Perry London, "The Rescuers: Motivational Hypotheses about Christians who Saved Jews from the Nazis", in: Jacqueline Macaulay and Leonard Berkowitz (eds.), *Altruism and Helping Behavior*, New York: Academic Press (1970), pp. 241-250; Elizabeth Midlarsky, Stephanie Fagin Jones, and Robin P. Corley, "Personality Correlates of Heroic Rescue during the Holocaust", *Journal of Personality* 73, 4 (2005), pp. 907-934; Samuel P. Oliner and Pearl M. Oliner, *The Altruistic Personality: Rescuers of the Jews in Nazi-Occupied Poland*, New York: Free Press (1988)

Yael Danieli, "Assessing Trauma across Cultures from a Multigenerational Perspective", in: John P. Wilson and Catherine S. Tang (eds.), *Cross-Cultural Assessment of Psychological Trauma and PTSD*, New York: Springer (2007), pp. 65-89; Irit Felsen, "Transgenerational Transmission of Effects of the Holocaust: The North American Research Perspective", in: Yael Danieli (ed.), *Intergenerational Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, New York: Plenum Press (1998), pp. 43-68; Abraham Sagi-Schwartz, "Does Extreme Trauma Transfer? The Case of Three Generations of the Holocaust", in: Katie E. Cherry (ed.), *Traumatic Stress and Long-Term Recovery: Coping with Disasters and Other Negative Life Events*, Cham, Switzerland: Springer International Publishing (2015), pp. 133-148; Marinus H. Van Ijzendoorn, Marian J. Bakermans-Kranenburg, and Abraham Sagi-Schwartz, "Are Children of Holocaust Survivors Less Well-Adapted? A Meta-Analytic Investigation of Secondary Traumatization", *Journal of Traumatic Stress* 16, 5 (2003), pp. 459-469; Hadas Wiseman and Jacques P. Barber, *Echoes of the Trauma: Relationship Themes and Emotions in Children of Holocaust Survivors*, New York: Cambridge University Press (2008).

Dan Bar-On, *Legacy of Silence: Encounters with Children of the Third Reich*, ראו למשל: Cambridge, MA: Harvard University Press (1991); Dan Bar-On, "The Bystander in Relation to the Victim and the Perpetrator: Today and during the Holocaust", *Social Justice Research* 14 (2001), pp. 125-148

6 שרה בנדר והניאל פרנקל, תכתובת אישית, 8 ביוני 2007.

הייתה חשובה ביותר בסיפורי החיים של המצילים והשפיעה על רובם לשארית חייהם. במחקר שלה על מצילים והמוטיבציה שלהם להציל טענה פוגלמן שיש לראות בילדיהם קבוצת משנה נפרדת, אף שלא היו אלא חלק קטן (עשרה אחוזים) מכלל נחקריה. הילדים האלה ראו בעצמם מצילים והבינו שגם אחרים רואים אותם כך. פוגלמן סיפקה תיאור כללי של ההבדל בין חוויית ההצלה של מציל בוגר לזו של מציל ילד וטענה שמצילים ילדים לא בחרו להשתתף בפעולת ההצלה – הוריהם הם שגייסו אותם. מצד אחד, מצילים ילדים התגאו בתרומתם להצלת חיים; מצד שני, הם חיו בהרגשה שפעולות ההצלה השתלטו על כל היבט של חיי המשפחה. הקשיים שעייסם נאלצו היהודים להתמודד האפילו על הבעיות שלהם עצמם. מי שהיו ילדים בזמן המלחמה איבדו את מעמדם המרכזי במשפחה.⁷

מחקר זה מתמקד בויכרונות המלחמה של ילדי מצילים הולנדים שיד ושם הכיר בהוריהם חסידי אומות העולם. ראוי לציין שבזמן הכיבוש הגרמני בהולנד גברה האנטישמיות במידה ניכרת והולוכה להשמדתם של יהודי הולנד בשנים 1942-1944. משרדי ממשלה ופקידים הולנדים שיתפו פעולה עם הגרמנים והייתה בהולנד רשת נרחבת של מלשינים. בתנאים האלה היה קשה במיוחד להציל יהודים, והמצילים היו בסכנה גדולה.⁸ ברוב המקרים הוחבאו היהודים בבתי המצילים, והמסתתרים המבוגרים לא יכלו לצאת מן הבית. מי שלא "נראו יהודים" יכלו לצאת מעט, אבל היציאה הייתה כרוכה בסכנה גדולה. כשהחביאו ילדים יהודים הייתה אפשרות להמציא סיפור כיסוי (למשל שהילד הוא יתום מלחמה הולנדי שזוקק לבית), אבל גם הילדים הוחזקו בדרך כלל בתוך הבית.

הילדים אומנם לא היו שותפים להחלטת הוריהם להציל יהודים, אבל הם היו עדים לפעולות ההצלה של הוריהם ולעיתים השתתפו במידה מסוימת במאמצים של הוריהם להציל חיים של יהודים. נקודת המוצא של מחקר זה היא ההנחה שהילדים חוו מצבים ומאורעות דרמטיים שנגעו לפעולות ההצלה של הוריהם, הן עקב החוויות שהם עצמם חוו כילדים הן עקב השפעת פעולות ההצלה על חיי הוריהם. מטרתו העיקרית של מחקר זה הייתה אפוא להשמיע את קולם של צאצאים של מצילים הולנדים ולהבין את החוויות שחוו בזמן המלחמה.

דפוסי התקשורת בין ניצולי השואה לבני הדור השני כבר נידונו בהרחבה.⁹ דן בראון טבע את המונח "חומת שתיקה כפולה" כדי לתאר את החומה בין ניצולי השואה לילדיהם ("הורים אינם מספרים וילדים אינם שואלים"), ששימשה להגן על שני הצדדים מפני הוועות שסבלו ההורים

7 Fogelman, *Conscience and Courage*, pp. 221-235

8 נעימה ברזל, על הבחירה בטוב: מעשי ההצלה בפולין ובהולנד במלחמת העולם השנייה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד (2004); Israel Gutman; Jozeph Michman and Bert-Jan Flim, "Historical Introduction", in: (ed.), *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust – The Netherlands*, Jerusalem: Yad Vashem (2004), pp. XVIII-L

9 Hadas Wiseman, Einat Metzl, and Jacques P. Barber, "Anger, Guilt, and Intergenerational Communication of Trauma in the Interpersonal Narratives of Second Generation Holocaust Survivors", *American Journal of Orthopsychiatry* 76, 2 (2006), p. 176

בזמן השואה,¹⁰ ילדים ניצולים נחשבו פעמים רבות צעירים מכדי לזכור, ולאחר שהתאחדו עם הוריהם ניתן בדרך כלל משקל רב יותר לזיכרונות הטראומטיים של ההורים. שתיקה, סודות והסתרת פעולות ההצלה – כל אלו מילאו תפקיד מכריע במעשה ההצלה. הישרדות המצילים, ילדיהם והיהודים שבמחבוא הייתה תלויה בהם. השתיקה באשר להצלה ושמירת הסוד היו חלק משגרת החיים של ילדי המצילים בזמן המלחמה, בין שהבינו את הסכנה במפורש ובין שעמדו עליה מבין השורות. כשהחליטו ההורים לערב את ילדיהם, הם הביאו בחשבון הן את יכולתם של הילדים לשמור סוד הן את רצונם שלהם עצמם להגן עליהם מפני הייסורים המנטליים הכרוכים בדיעת סוד כזה. למיטב ידיעתנו לא נעשו מחקרים על דפוסי התקשורת במשפחות של מצילים. לכן מטרתו השנייה של מחקר זה הייתה לחקור את זיכרונותיהם של ילדים אלו בנוגע להיבטים של תקשורת משפחתית שאולי היו ייחודיים למצבם המיוחד בזמן המלחמה. ניצולים שהיו ילדים בזמן המלחמה¹¹ התחילו לשחזר את זיכרונות הילדות שלהם רק בשנים האחרונות. אצל רבים מהם זיכרונות אלו קשורים להסתרתם בידי מצילים. בזיכרונות של ניצולים ילדים נזכרים פעמים רבות ילדי מציליהם, שמקצת הניצולים ראו בהם אחאים.¹² דומה שהחוויות הממשיות של "אחאים" אלו (ילדי המצילים) והרגשות שלהם כלפי הילדים המוסתרים כמעט לא נידונו בגלוי, גם לא שנים רבות אחר כך. במחקר זה אנו חוקרות אפוא את נקודת המבט של ילדי המצילים על היחסים בינם ובין היהודים שהוסתרו בבתיהם. לסיכום, במחקר חלוצי זה ניסינו להבין את זיכרונותיהם של ילדי המצילים מימי המלחמה. בייחוד חקרנו את שלוש השאלות האלה:

1. מה היו החוויות הסובייקטיביות האישיות שחוו הילדים עקב פעולות ההצלה של הוריהם במלחמת העולם השנייה?

Dan Bar-On, *Fear and Hope: Three Generations of the Holocaust*, Cambridge, MA: Harvard University Press (1995) 10

Haim Dasberg, "Adult Child Survivor Syndrome on Deprived Childhoods of Aging Holocaust Survivors", *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences* 38, 1 (2001), pp. 13-26; Sharon Cohen Kangisser, *Testimony and Time: Holocaust Survivors Remember*, Jerusalem: Yad Vashem, International Institute for Holocaust Research, The Diana Zborowski Center for the Study of the Aftermath of the Holocaust (2014), pp. 151-211; Robert Krell, "Child Survivors of the Holocaust: 40 Years Later", *Journal of the American Academy of Child Psychiatry* 24, 4 (1985), pp. 378-380; Nechama Tec, "A Historical Perspective: Tracing the History of the Hidden-Child Experience", in: Jane Marks (ed.), *The Hidden Children: The Secret Survivors of the Holocaust*, New York: Bantam Books (1993), pp. 273-291; Judith S. Kestenberg and Eva Fogelman (eds.), *Children during the Nazi Reign: Psychological Perspective on the Interview Process*, Westport, Connecticut: Praeger (1994) 11

...שמע ישראל...; Robert Krell, *Memoirs: Sounds from Silence*, Vancouver (2016) 12
תשרי, חשוון, כסלו, יהוד מונסון; אופיר ביכורים (2011), עמ' 19-13, 34-29.

2. מה היו דפוסי התקשורת בתוך המשפחות שלהם בנוגע לפעולות ההצלה בזמן התרחשותן?
3. אילו זיכרונות היו לילדי המצילים מן היחסים שלהם עם הילדים היהודים שהוסתרו בביתם, ביחוד בנוגע להגעתם ולעזיבתם?

שיטת המחקר

אוכלוסיית המחקר

המדגם כלל 22 משתתפים, עשרה גברים ותרסיסר נשים. בזמן הראיונות (2009-2011) היו המשתתפים בני 68 עד 87 (M=75); בזמן המלחמה הם היו בני שנה עד 16, להוציא משתתף אחד שהיה מבוגר יותר. הגיל הממוצע בזמן המלחמה (1943) היה 8 שנים לנשים ו-7.5 שנים לגברים. ההורים של 19 משתתפים החביאו יהודים בביתם; עשרה מהם החביאו ילדים ותשעה מהם החביאו מבוגרים או משפחות. ההורים של שלושה משתתפים היו מעורבים בפעולות הצלה מחוץ לבית. הבתים שבהם הוחבאו היהודים היו בכל רחבי הולנד. אבות של שלושה משתתפים נתפסו ונרצחו בהולנד או מתו במחנות בגרמניה. את אות חסידי אומות העולם העניק יד ושם לשני ההורים בין 1970 ל-2010.

כלי המחקר

בשל המידע המוגבל שיש בספרות המחקר על קבוצה זו ננקטו בראיונות שתי גישות: ריאיון סיפור חיים¹³ וריאיון מובנה למחצה.¹⁴ בחלקו המובנה למחצה של הריאיון שאלה המראיינת את המרואיינים שאלות פתוחות שהתייחסו מפורשות לחוויות שלהם בזמן המלחמה. למשל: "מה ידעת על היהודים בזמן המלחמה (מה סיפרו לך ומה הבנת בדרכים אחרות)?"; "איך הבנת את מה שקרה בזמן המלחמה? (מה סיפרו לך הורידך?)"; "מה הרגשת כלפי היהודים שהסתתרו בביתך?"; "מה הרגשת כשהיהודים עזבו?"; "מה לדעתך הרגישו הורידך? (האם הם אמרו משהו?)". שילובן של שתי שיטות הריאיון אפשר למראיינים לבחור באיזה אופן לספר את סיפור החיים שלהם ועם זאת אפשר לנו לעסוק בסוגיות שנגעו למטרות המחקר אף שהם לא העלו אותן בעצמם.

13 Dan P. McAdams, "Personal Narratives and the Life Story", in: Lawrence A. Pervin (ed.), *Handbook of Personality Theory and Research*, 2nd edn., New York: Guilford Press (1999), pp. 478-500; Gabriele Rosenthal, "Reconstruction of Life Stories: Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews", in: Ruthellen Josselson and Amia Lieblich (eds.), *The Narrative Study of Lives*, London: Sage (1993), vol. 1, pp. 59-91

14 Bruce L. Berg, "Writing Research Papers: Sorting the Noodles from the Soup", *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*, 3rd edn., Boston: Allyn and Macon (1998), pp. 253-272

מהלך המחקר

גיוס המשתתפים. כיוון שרוב חסידי אומות העולם אינם עוד בחיים היה המחקר כרוך בתהליך מתמשך ומורכב של איתור, גיוס וברירה של הצאצאים שישתתפו בו. כדי להיכלל במחקר נדרש מן המשתתפים (א) להיות בן או בת של מציל הולנדי שיד ושם הכיר בו חסיד אומות העולם – הכרה כזו הבטיחה את אמיתות סיפור ההצלה; (ב) שלא יהיו להם קרובי משפחה יהודים, שכן קשר משפחתי ישיר היה עלול להשפיע על נקודת המבט של המשתתף על השואה ותוצאותיה; (ג) להיות דוברי אנגלית רהוטה דייה להתראיין בשפה זו, שכן המראיינת אינה דוברת הולנדית. רוב המשתתפים הפוטנציאליים אותרו באמצעות שגרירות ישראל בהאג (n-42). שאר המשתתפים אותרו בעזרת חסידת אומות עולם הולנדית המתגוררת בישראל (n-7) ובשיטת כדור השלג (משתתפים מגייסים משתתפים חדשים מקרב מכריהם) (n-2). 22 המשתתפים הסופיים נבחרו על-פי אמות המידה האלה: (א) הגיל שלהם בזמן הכיבוש הגרמני בהולנד (1940-1945); (ב) מגדר – הבאנו בחשבון שבנים ובנות חוו ופירשו את האירועים אחרת ואולי זכו ליחס שונה מצד הוריהם; (ג) השנה שבה קיבלו הוריהם את אות חסידי אומות העולם מיד ושם; (ד) אופי פעולת ההצלה (החביאו יהודים – מבוגרים ו/או ילדים – בביתם ו/או עשו פעולות הצלה מחוץ לביתם).

ראיונות. המראיינת הייתה המחברת הראשונה והראיונות התקיימו בכתי המשתתפים ברחבי הולנד מנובמבר 2009 עד מאי 2011. כל משתתף רואיין פעם אחת בלבד ולכן אורך הראיונות לא הוגבל (הם נמשכו בין שעה וחצי לארבע שעות וחצי). המשתתפים חתמו על טופס הסכמה מדעת המבטיח להם אנונימיות. הראיונות תומללו והושמטו מהם כל הפרטים המזהים.

ניתוח איכותני

התמליל המדויק של 22 הראיונות נותח ניתוח נרטיבי איכותני על-פי המודל שניסחו עמיה ליבליך ושותפיה.¹⁵ בניתוח כל ריאיון סודרו התמות המתארות את החוויות הסובייקטיביות של המשתתפים בסדר כרונולוגי וסוגו "לפני", "במהלך" או "אחרי" המלחמה. חומרים וסיפורים שנגעו לכל אחת משלוש התקופות נבחנו בנפרד. רמת הניתוח הזאת האירה את הזיכרונות ואת החוויות מנקודת מבטם הסובייקטיבית של המשתתפים. באופן ספציפי כלל הניתוח שלושה שלבים: ראשית, קריאה הוליסטית של כל ריאיון – ארגון האירועים על ציר הזמן, סיכום סיפור החיים, יצירת עלילה שכוללת את הנרטיב ומספקת תמונה כללית של תוכן הריאיון וצורתו. בשלב הזה התגלו ונחשפו מוטיבים תמטיים; שנית, הגדרת הקטגוריות של כל ריאיון בנפרד

15 Amia Lieblich, Rivka Tuval-Mashiach, and Tamar Zilber, *Narrative Research: Reading, Analysis and Interpretation*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications (1998), pp. 11-18, 21-28

הדגם שלהן כולל ארבע דרכים לקריאה, פירוש וניתוח של נרטיבים: ניתוח תוכן הוליסטי וניתוח צורה הוליסטי, ניתוח תוכן קטגוריאלי וניתוח צורה קטגוריאלית.

וחלוקת החומר ליחידות בעלות משמעות על-פי הקטגוריות העיקריות.¹⁶ כל קטגוריה עיקרית נותחה בנפרד מבחינת תוכנה וצורתה של כל יחידת משמעות. כמה קטגוריות משנה היו נפוצות יותר בראיונות, ואילו אחרות היו ייחודיות והעידו על גיוון; ולבסוף – ניתוח רוחבי שהתמקד בתמות שנמצאו מרכזיות בסיפורי המשתתפים והיו בעלות משמעות בעיניהם. במחקר זה אנחנו מתמקדות בתמות שעלו בהקשר של שלוש השאלות שנידונו לעיל.

התוצאות

ניתוח עומק נרטיבי של החוויות האישיות של ילדי המצילים הוביל לזיהוי ארבע תמות מרכזיות: (א) גבולות ומעברים בין פנים הבית לחוץ; (ב) ילדי מצילים כ"עדים משתתפים"; (ג) דפוסי תקשורת הורה-ילד; סודות בבית ומחוץ לו; (ד) היחסים עם היהודים במחבוא. כל תמה מוצגת ומודגמת במובאות מן הראיונות, במילותיהם של המשתתפים. עם זה, מובאות ארוכות נערכו מטעמי קריאות ונעשו בהן שינויים דקדוקיים קטנים כדי שהדברים יהיו מובנים יותר. שמו הבדוי של המרואיין וגילו בזמן פעולות ההצלה מופיעים בסוגריים.

גבולות ומעברים בין פנים הבית לחוץ

נושא שעובר כחוט השני בזיכרונות ילדי המצילים מימי המלחמה הוא ההתייחסות לגבולות המפרידים בין פנים ביתם למה שמחוץ לו. מגוון הפתחים של הבית חזרו ועלו בסיפוריהם. החלונות היו "עמדות תצפית" שאפשרו להשקיף מן הבית על העולם שבחוץ, ומן החוץ – פנימה. דלתות חצצו בין סביבה אחת לאחרת ובין הפנים לחוץ; הן שימשו להכניס את הטוב ולהרחיק את הרע ולהגן מפניו. ההפרדה בין החלל הפנימי לחלל החיצוני בולטת בזיכרונות המשתתפים כשהם נדרשים להשפעות הפיזיות, ההתנהגותיות, הרגשיות והחברתיות על החוויות שלהם כילדים בתוך הבית.

החלונות והדלתות הממשיים כוסו והוגפו ובעצם סגרו ואטמו את הבית: "כל הבית השתנה. וילונות ארוכים על החלונות. איש לא היה יכול לראות מה קורה בפנים, בבית שלנו" (סו, 9-11). ההתנהגות של הוריהם השתנתה, מפתחות להסתרה:

ובכן, [היו] בכפר שלנו הרבה אנשים שהיו נכנסים בלי לצלצל בפעמון, הם פשוט היו פותחים את הדלת ונכנסים, וכשהילד היהודי הגיע לבית שלנו, אימא שלי התחילה לנעול את הדלת וכולם (כולל המשפחה שלי) היו צריכים לצלצל בפעמון (ונדה, 4-6).

16 אשר שקדי, המשמעות מאחורי המילים: מתודולוגיות במחקר איכותני – הלכה למעשה, תל אביב: רמות – אוניברסיטת תל אביב (2011).

לא זו בלבד שהילדים חוו מתח ופחד בגלל האירועים הלא־צפויים בתוך הבית, אלא שהם חששו גם שמא יצליח החוץ לחדור פנימה בדמותם של חיילים גרמנים שיעשו חיפוש בבית:

הרבה פעמים פחדתי כשהייתה אצלנו ראציה [פשיטה]. תמיד עמדתי והסתכלתי החוצה – מאיפה ייכנסו הגרמנים? (ריאנה, 12-14)

הסתרת היהודים הגבילה את הילדים. הם לא הורשו להזמין ילדים אחרים לשחק איתם או לחגוג ימי הולדת בבית.

לא יכולתי לחגוג יום הולדת מחשש שישמעו אותם. בשנה הראשונה הם ניסו. הם ריחמו עליי. היהודים היו צריכים לשבת ולא לזוז בשום אופן מחשש שישמעו אותם למטה. אחר כך שמנו תקליטים [כדי] שהילדים והילדות לא יוכלו לשמוע את הרעש. פשוט הייתי צריכה לדאוג לשים עוד תקליט. הדבר היחיד שהטריד אותי היה: האם הם שומרים מספיק על השקט? וכשהכול נגמר הם אמרו לי: "נו, ריאנה, היינו שקטים מספיק?" ואני אמרתי: "יה, הייתם שקטים מספיק." עכשיו אני מבינה שזה היה איום, זה היה נורא, לאנשים בוגרים לא לזוז (ריאנה, 12-14).

ילדי מצילים כ"עדים משתתפים"

התמה השנייה נוגעת לעובדה שהילדים היו בו בזמן גם עדים מכלי ראשון לפעולות ההצלה וגם משתתפים בהן, גם אם לא תמיד הבינו את חשיבות העזרה שלהם. כדי לבטא את התפקיד הייחודי שמילאו בפעולות ההצלה של הוריהם בזמן המלחמה אנחנו מכנות אותם "עדים משתתפים".

בנסיבות המורכבות של פעולת ההצלה סייעו מקצת הילדים באופן אקטיבי להוריהם במגוון דרכים, אף שבראינות עימם הדגישו שהחלטה להציל יהודים הייתה של הוריהם:

זו הייתה ההחלטה של ההורים שלי לקחת אותו [את הילד היהודי] הביתה, אבל הייתה לנו חנות משלנו והם עבדו קשה מאוד. ואני זו שטיפלה בילד הקטן, שיחקתי איתו משחקים. אני הייתי האדם שהיה תמיד בסביבתו והוא עד היום אומר את זה (פראן, 13-15).

כשהתעורר הצורך בתגובה מיידית לסכנה היו שעמדו על המצב ופעלו באופן עצמאי:

הגרמנים נכנסו לבית ואני הייתי עם הילד היהודי בחוץ. [...] ראיתי אותם מגיעים במכונית הצבאית וידעתי שזה לא טוב. אז בלי להסתכל בהם חלפנו על פניהם והלכנו לסבים שלי. היינו רק בני שש, אבל ידענו שזה לא טוב (וינסנט, 7-9).

ההולנדים מכנים את חורף 1944-1945 "חורף הרעב". משפחות שהסתירו יהודים נאבקו למען הישרדות משפחותיהן שלהן וגם למען הישרדות היהודים במחבוא. הילדים היו שותפים למאמצים שלהן. משימתו של קולין, למשל, הייתה להביא העירה מזון מן הכפרים שבפאתי אמסטרדם:

פעם אחת רכבתי על אופניים לאמסטרדם ונשאתי איתי חלב. חיילים גרמנים ניצבו בגבולה של העיר וכשהייתי סמוך אליהם רכבתי מהר. הם ירו בי - יה, יה. הם ירו, אבל אני המשכתי לדווש והם לא הצליחו לפגוע בי. זה היה עניין של הישרדות [...] אמרתי בליבי, אם אני לא אעבור עכשיו, האוכל שלי ילך לאיבוד. היית צריך לעשות משהו כדי לעבור עם האוכל (קולין, 9-11).

בזיכרון שלו מן האירוע המסוכן הזה קולין אינו מתמקד בהישרדות שלו עצמו אלא באחריות שלו להישרדות משפחתו והיהודים שבמחבוא. בדרך זו ביטאו משתתפים אקטיביים את גאוותם על היכולת שלהם לתרום למאמץ המשפחתי ולהצלחת ההצלה.

ניתוח רוחבי של חוויות המרואיינים כעדים משתתפים הראה שהחוויות שלהם נבדלו זו מזו על-פי גילם בזמן ההוא. מי שדיווחו שהושיטו עזרה אקטיבית היו לרוב בני שבע עד חמש-עשרה. המשתתפים שלא הזכירו עזרה אקטיבית היו לרוב צעירים יותר. שלושה מרואיינים מבוגרים יותר (בני תשע עד שש-עשרה) לא סיפרו במפורש על ההשתתפות שלהם במאמץ המשפחתי. ייתכן שלא ייחסו חשיבות לפעולות שעשו ולכן לא סיפרו עליהן. לחלופין, ייתכן שהרגישו שהמעשים ההרואיים של הוריהם האפילו על פעולותיהם ולא סברו שפעולותיהם תרמו להצלחה. מעניין לראות שמשתתפת אחת מתחה ביקורת על הוריה על שלא הניחו לה להיות שותפה אקטיבית והביעה קנאה באחיותיה הבוגרות, ש"הרשו להן לעשות דברים" (מרי, 9-11).

מבחינת המוטיבציה שלהם לעזור דומה שהמשתתפים שהיו בזמן ההצלה צעירים יותר זכרו שהשאיפה לרצות את הוריהם היא שהניעה אותם, ואילו מי שהיו מתבגרים זכרו בעיקר שהבנת המצב ותחושה של אחריות להישרדות הן שהניעו אותם.

דפוסי תקשורת הורה-ילד: סודות בבית ומחוץ לו

המטרה השנייה של המחקר הייתה לשפוך אור על דפוסי התקשורת בין הורים מצילים לילדיהם בזמן המלחמה, בעוד פעולות ההצלה מתרחשות. ניתוח החוויות שלהם מזמן המלחמה העלה שההורים פעלו במגוון דרכים ליידע את ילדיהם בצורך המכריע לשמור סוד בנוגע ליהודים שהסתירו, או שלא יידעו אותם כלל. הטקסונומיה שלנו מבחינה בין שני סוגים עיקריים של תקשורת: תקשורת מילולית בקצה אחד של הרצף והיעדר תקשורת מילולית בקצהו האחר. ההורים מן הסוג הראשון שוחחו עם ילדיהם על הסוד בפתיחות, והילדים הרגישו שהם יודעים את כל הפרטים ומבינים כמה חשוב לשמור על הסוד מפני העולם שבחוץ. ההורים מן הסוג השני לא סיפרו לילדיהם במילים שהם מעורבים בהסתרת יהודים ושמרו על כך בסוד מפניהם. בכל אחד משני הסוגים העיקריים האלה זיהינו סוגי משנה: הללו נקבעו על-פי המידה שבה יידעו את

הילדים בסוד והאופן שבו הם קלטו את הסוד והתמודדו איתו בבינתם. כל הילדים, על כל פנים, הבינו – אם במודע ואם שלא במודע – שאסור לדבר מחוץ לבית על האנשים שגרים איתם או על הפעילויות שהוריהם מעורבים בהן.

תקשורת מילולית. התקשורת המילולית בין ההורים לילדים התחלקה בטקסונומיה שלנו לשני סוגי משנה: (א) תקשורת שכללה הסברים מפורשים, ולכן הילדים הרגישו שותפים מלאים לסוד; (ב) תקשורת שכללה הסברים חלקיים בלבד, ולכן הייתה לילדים רק הבנה מוגבלת של הסוד.

א. ילדים שידעו את הסוד בשלמותו (n-4). משתתפים מקבוצה זו סיפרו שהיו שותפים מלאים לסוד פעולת ההצלה. במקרים אלו שוחחו ההורים עם ילדיהם בפתיחות על הסוד המשפחתי ואסרו עליהם לדבר עליו עם אחרים מחוץ לבית בשום מקרה שהוא:

לפני שהם [בני המשפחה היהודית] באו, הוריי אמרו ערב אהה, "החיים שלנו עומדים להשתנות כי שלושה אנשים באים לגור איתנו". הייתי בן שמונה [...] והבנתי הכול וידעתי טוב מאוד שאנחנו, כאנשים נוצרים, מכניסים לביתנו יהודים (ג'פרי, 8-10).

הילדים בקבוצה זו הבינו את הצורך לשמור סוד לא רק בזכות התקשורת המילולית של הוריהם אלא גם בגלל תחושת הסכנה שלהם עצמם. הם היו שותפים לחוויות הרגשיות של הוריהם והרגישו את המתח ואת החרדה שהיו כרוכים בשמירה על הסוד הכמוס הזה:

בבית היה תמיד מין מתח, והבנתי בדיוק – כילד – שבכל רגע יכול לקרות משהו שקשור למצב בבית. מדי יום היו הרבה התרגשות ומתח, שהכרנו מצוין, ולא יכולנו לספר – לא לחברים ולא לשכנים – מה קורה בתוך הבית; זה היה סודי ביותר (ג'פרי, 8-10).

ב. ילדים שידעו את הסוד בחלקו (n-3). הורים לילדים בקבוצה זו הורו להם במפורש לשמור את הסוד, אבל מעולם לא הסבירו להם בפתיחות למה אסור לדבר עליו מחוץ לבית (שלא כמו לילדים מן הקבוצה הראשונה). בזמן המלחמה ראו הילדים במצב הזה מצב רגיל. הם לא תיארו תחושת מצוקה בראיונות שלהם. ואולם הם אמרו שבמבט לאחור ייתכן מאוד שהיו במתח, אבל לא היו מודעים לכך:

הייתי כל כך צעירה וידעתי שאסור היה לאבי לעשות את מה שעשה. אז כשהלכתי לבית הספר אימא שלי ואבא שלי אמרו לי: "בבקשה ממך, אל תגידי שום דבר, אל תאמרי את השם שלך. אם ישאלו אותך 'מי אבא שלך?' תאמרי 'אני לא יודעת'." אל תספרי לאף אחד [...] ככה זה היה וזהו זה. לא שכבתי ערה במיטה שלי. לא, ככה זה היה וזהו זה. רק שנים רבות אחר כך, כשאני חושבת על זה היום במבט לאחור, אני מבינה שזו הייתה תקופה מדכדכת (דארלה, 4-6).

היעדר תקשורת מילולית. בסוג התקשורת העיקרי השני חשו הילדים בסוד באופן לא-מילולי ובדלו בדרגת המודעות שלהם אליו. בסיפוריהם על החוויות שלהם מזמן המלחמה ציינו המשתתפים שהיה ברור להם שהסוד קשור לאנשים שחיים בביתם. לא דיברו על כך לא בבית ולא מחוץ לו. בטקסונומיה של דפוסי התקשורת שהצענו כלל הסוג הזה שלושה תתי-סוגים של חוויות סובייקטיביות של מודעות לסוד ותקשורת לא-מילולית: (א) ההרגשה שאין הם שותפים לסוד; (ב) ההרגשה שהם שותפים לסוד; (ג) חוסר מודעות לסוד.

א. מי שלא שותפו בסוד והיו צריכים להסתיר את ידיעתם מהוריהם (3-n). הילדים לא נחשבו שותפים לסוד המשפחתי, אבל אף שגם הם ראו את עצמם כך הם הבינו באופן לא-מילולי שיש סוד שאין הם אמורים לדעת. פירוש הדבר שנוסף על עצם ידיעת הסוד הם נשאו עול נוסף: הצורך להסתיר מהוריהם את ידיעתם. מרי סיפרה שראתה את אביה בונה מקום מסתור מתחת לרצפת חדר העבודה שלו. היא הבינה את מטרתו, אבל התנהגה כאילו אין היא יודעת. כך היא מסבירה את זיכרון הידיעה הזאת ואת החלטתה שמוטב שלא תראה לאביה שהיא יודעת:

אני חושבת שהיו כמה דברים שידעתי, ושלא ידעתי, ושלא הייתי אמורה לדעת. אני זוכרת שעליתי למעלה ואבי עבד בחדר קטן והדלת הייתה פתוחה, הוא ניסר חור ברצפה כדי שיוכל להיכנס אליו ויהיה אפשר לסגור אותו. הבנתי מה הוא עושה ובאותו רגע ממש החלטתי שלא ראיתי את זה, כי אם אומר שראיתי את זה הם יצטרכו להתחיל הכול מחדש ולעשות עוד חור ברצפה! [צחוק] וזה ייצור בעיה. פשוט ידעתי, אני לא יודעת איך ידעתי, איך הבנתי. אז זה היה סוד. אבל זה היה סוד שלי מהוריי. קשה כשיש לך סודות שאינך יכול לדבר עליהם (מרי, 7-9).

אחד הקשיים של הילדים בקבוצה זו היה שחוו שני מעגלי סוד: האחד - הם לא שותפו בסוד המשפחתי; האחר - הם הסתירו מהוריהם את העובדה שידעו את הסוד. הסודות וההסתרות שחוו הן בבית והן מחוץ לו עוררו אצלם מצוקה.

ב. מודעות דוממת אבל הרגשה של שותפות סוד (5-n). למקצת ילדי המצילים מעולם לא גילו את הסוד באופן מילולי, אבל הם הבינו אותו גם ללא מילים ולאמיתו של דבר הרגישו שותפים לו.

קיבלתי את זה כדבר רגיל [...] הוא היה ילד קטן, ואני חיבבתי אותו והוא חיבב אותי. אבל לא שאלנו הרבה שאלות. קיבלנו את זה. ידעתי לא לדבר על זה אף פעם. הבנתי את זה בלי שהדבר נאמר לי. האינסטינקט: אל תגלי כלום [...] אני חושבת שאם אתה צעיר מאוד, אתה גמיש. לא היו לי חרדות אז, אבל נדמה לי שבגיל ההוא הייתי צעירה מכדי להבין הכול (פראן, 13-15).

ג. אי־מודעות לסוד (6-n). בכמה משפחות התנהגו ההורים כאילו אין שום סוד ואיש אינו מסתתר בביתם, וגם הילדים עצמם לא הרגישו שיש סוד כלשהו. הם לא שאלו שאלות על מה שקורה בבית. כדי להסביר התנהגות זו הם נרמלו את המצב מכמה בחינות. ראשית, משתתפים אלו הדגישו שגם לפני שהיהודים באו לשהות בביתם דרך קבע, הייתה בביתם תנועה של אנשים רבים שנכנסו ויצאו, בכלל זה חברי מחתרת ויהודים שנשארו בבית פרקי זמן קצרים. בשל נוכחותם של אנשים רבים שבאו והלכו, נראו להם בואם ולכתם של היהודים דבר טבעי.

לעיתים קרובות למדי היו בביתנו הרבה אנשים. תמיד חשבתי שזה קשור לעבודה של דודתי ודודי. מעולם לא שאלתי מה האנשים האלה עושים [צחקוק]. זה היה כל כך רגיל בעיניי (לוסי, 14-16).

הבחינה השנייה הייתה קשורה למהימנותו של סיפור הכיסוי:

הם אמרו לי שהיא יתומת מלחמה. היא גרה ברוטרדם, ורוטרדם הופצצה בידי הגרמנים. הם אמרו לי שהיא איבדה את הוריה. תביני, היא הייתה רק ילדה. בזמן המלחמה היא הייתה איתנו. זה היה כל כך רגיל בעיניי, כנראה גם כי אימא שלי התנהגה כאילו זה הדבר הכי רגיל בעולם (לוסי, 14-16).

הבחינה השלישית הייתה קשורה להדחקת המצב. בזמן הריאיון נזכרה משתתפת אחת בכמה מראות קשים שראתה (ביחוד מעצר של כמה יהודים ברחוב) והדחיקה אותם. היא "חשבה שהיא לא יודעת", אבל הבינה שקרוב לוודאי בכל זאת ידעה משהו.

בזמן המלחמה אני לא חושבת שאפילו ידעתי. אני יודעת שאימא שלי ידעה שיש מחנות ריכוז, אבל אני חושבת שאני לא ידעתי. בעצם, הייתי אמורה לדעת, כי הדבר היחיד שראיתי היה שפתאום חלק מן הרחובות היו סגורים ולא יכולת להיכנס או לצאת, ואספו אנשים והעלו אותם על קרונות. את זה ראיתי (לוסי, 14-16).

יחסים בין ילדי מצילים לילדים היהודים שהסתתרו בביתם

מבחינת היחסים שנרקמו בין ילדי מצילים ליהודים שמצאו מחסה בביתם עולה שגיל היהודים – מבוגרים או ילדים – היה גורם חשוב. בדרך כלל היה קל יותר להסתיר ילד, שכן הוא או היא היו יכולים לחיות בזהות בדויה. אנחנו מתמקדות כאן בשלושה צמתים ביחסים בין ילדי מצילים ובין הילדים היהודים שמצאו מחסה בבתיהם: ההגעה, זמן השהייה במחבוא והעזיבה.¹⁷

ההגעה. סיפור הכיסוי הטיפוסי שסופר לעולם שבחוץ ולילדי מצילים שלא שותפו בסוד היה שהילד הוא יתום הולנדי שהוריו נהרגו בהפצצה. הילדים קיבלו את הסיפור הזה בלי פקפוק: "מי לא מאמין לאימא שלו?" (סו, 9-11). מקצת הילדים לא זכרו את הגעת הילדים, בייחוד אם היו צעירים; אצל אחרים השתמר זיכרון ההגעה.

חזרתי הביתה לפני שמונה בערב כי אחרי שמונה אסור היה להיות בחוץ. ראיתי בכניסה מזוודות. נכנסתי פנימה ואמרתי - את זה אני זוכרת היטב - אמרתי לאימא שלי, "של מי המזוודות האלה?" ואז היא אמרה: "כן, יש לנו אורח קטן, ילד קטן, והוא יגור אצלנו כי ההורים שלו מתו בהפצצה בעיר הסמוכה". ואני האמנתי לזה [...] כן. ושאלתי, "איפה הוא?" הסתכלתי מסביב, והיא אמרה: "הוא היה כל כך עייף. הוא ישן עכשיו במיטה שלך" (פראן, 13-15).

לעומת זאת, מי שלא זכר את רגע ההגעה זכר הרגשה של שינוי פתאומי. "פתאום היה לי אה (הילד היהודי) [...] אני הייתי שם, ופתאום גם הוא היה שם (רוברט, 3-5).

רוב המרואיינים אמרו שלא הכינו אותם לקראת כואו של הילד, אבל כמה מהסיפורים שלהם נשמעים כאילו היו שותפים להחלטה להציע מקלט. הדבר ניכר בשימוש שלהם בגוף ראשון רבים: "חברה אמרה לאימא שלי, 'אתם רוצים לטפל בילד יהודי כמה ימים?', אז הסכמנו. וכך הוא נשאר איתנו עד סוף המלחמה" (ניקול, 13-15; ההדגשה הוספה).

זמן שהייתה במחבוא. הילדים היהודים נעשו חלק מן המשפחה, מעין אחאים של ילדי המצילים. בדרך כלל הם בילו שעות ארוכות יחד, נעשו חברים למשחק וחלקו זה עם זה חוויות, אפילו אם נאסר על הילד היהודי לצאת מן הבית. ניתוח הממצאים הוביל לזיהוי חמישה סוגים של יחסי "אחאים".

א. יחסי טיפול ודאגה. יחסים כאלה התקיימו בדרך כלל כשבנו או בתו של המציל היו מתבגרים ומבוגרים במידה ניכרת מן הילד היהודי. המרואיינים בקבוצה זו (4-1) דיווחו שהילדים היהודים עוררו בהם אמפתיה וחיבה. הם זכרו בחיוב את הטיפול בילדים היהודים לכל אורך חייהם.

ב. יחסי הערצה. אם הילד היהודי היה מבוגר יותר מן הילד ההולנדי (2-1) נרקמו ביניהם יחסים המבוססים על הערצה של הילד המבוגר מן השניים.

הוא היה האת הגדול שלי [צחוק]. היה לי אח קטן ולא אהבתי את זה [צחוק]. אבל אח גדול היה דבר נחמד [...] הייתי בת שמונה והייתי מאוהבת בו [צחוק]. אמרתי לו, "אני אתחתן איתך" [צחוק] (סו, 8).

ג. יחסי חברים למשחק. כשהיו הילדים קרובים בגילם, היו ילדי המצילים מדברים על הילדים היהודים כעל חברים או חברים למשחק (5-1). "מובן שכל הזמן היינו יחד. הוא היה מבוגר ממני בחצי שנה. הוא היה חבר מצוין למשחק. הלכנו מכות [...] זה היה נחמד מאוד" (רוברט, 5-3).

ד. היעדר יחס מיוחד - היחסים שתיארו מרואיינים שלא דיברו באופן ספציפי על היחסים שלהם עם הילדים היהודים (2-1). הם קראו להם אחאים, אבל לא היו להם זיכרונות מיוחדים של אינטראקציות עימם או רגשות כלפיהם.

המשפחה שלי כללה אבא ואימא, ואח שהיה מבוגר ממני בשש שנים, אחות שהייתה מבוגרת ממני בשנתיים, אחות שהייתה צעירה ממני בשנתיים ואלי הקטן [ילד יהודי]. אז הייתה לנו משפחה עם הרבה רעש והרבה [...] נו, הרבה כף קונו, (11-9).

ה. יחסי קנאה. מרואיינים שהביעו קנאה גלויה היו נדירים (2-1). מרואיינת אחת במיוחד סיפרה בפתיחות שקנאה בתשומת הלב שנתנו הוריה לשתי ילדות יהודיות שחיו בביתם.

לא הייתי מרוצה מן הזרות שבביתנו [...] הן קיבלו מהוריי תשומת לב [רבה] ואני קינאתי [צחוק]. תמיד אהבתי לקבל תשומת לב, בייחוד מאבי, והוא היה עסוק [...] הוא לא שיחק איתנו אלא איתן. זו הייתה חובה להיות טובים לרות ולמרתה (הארייט, 9-7).

עזיבה. בהקשר של עזיבת הילדים היהודים עלו ארבעה סוגים של סיפורי עזיבה ושל הרגשות הנלווים אליהם: (א) הופעה פתאומית של הורי הילד היהודי; (ב) עזיבה שהתקבלה כדבר טבעי; (ג) פְּרֵדָה שלווה בעצב ובכאב; (ד) פְּרֵדָה שלווה בהקלה ובשמחה.

א. הופעה פתאומית של הורי הילד היהודי (2-1). התמונה שהצטיירה מן הסיפורים שסיפרו אותם מרואיינים שהיו להם יחסי משחק עם הילד היהודי הייתה שהם הופתעו כשהתורה של הילד הופיע בסוף המלחמה. למשל, רוברט הביע חוסר אונים אך גם קבלה של המצב:

זה נגמר בדרך מוזרה כי פתאום המלחמה נגמרה במאי. ונדמה לי שביוני פתאום צץ בסלון שלנו אדם ואמר לבני: "בְּנֵי, אני אבא שלך". ובְּנֵי אמר, "לא, אתה לא אבא שלי; זה אבא שלי", והצביע על אבי. "לא, לא, בְּנֵי, אני אבא שלך". ואו, בלי שהיה הרבה מה לעשות, הוא לקח איתו את בְּנֵי. ומעולם לא ראיתי אותו שוב [...] אבל אז זו הייתה עובדת חיים. כילד אתה מקבל דברים כמות שהם (רוברט, 5-3, ההדגשות הוספו).

ב. קבלת העזיבה של הילד היהודי כדבר טבעי (4-n). פְּרָדָה מן הילד היהודי התרחשה עם תום המלחמה, בזמן שההולנדים ציינו את תום הכיבוש הגרמני בשמחה ובחגיגות ברחובות. פירוש הדבר שבכמה מקרים נמהל כאב הפְּרָדָה בשמחה ובחגיגות. כשהכינו הורי המציל את ילדיהם והסבירו להם את המצב בזמן שהמתינו לבוא ההורים היהודים, עלה בידם לרכך את העזיבה והילדים לא הופתעו עם הופעת ההורים היהודים:

יום לאחר המלחמה ישבנו במטבח והיא [אימא] אמרה לי: "הוא לא אורח קטן. הוא ילד יהודי". הייתי בהלם! אחר כך היא אמרה, "עכשיו עלינו לחכות לראות אם מישהו יחזור לקחת אותו - הוריו או משפחתו". ויום אחד חזרתי מבית הספר, היה יום שמש, ואימי אמרה: "יש לנו אורח ואת לא תאמיני מי זה". היא אמרה, "אבא של הארי. הוא מצא את הבן שלו". ודאי שהתגעגעתי אליו. הלכתי שוב לבית הספר. הייתי צריכה [לעשות] שיעורי בית. אני חושבת שאחרי זמן קצר החיים [...] חזרו למסלולם [...] אני חושבת שאם אתה צעיר מאוד אתה גמיש והמחשבות שלך פחות נוגעות למה שהיה ויותר למה שיהיה (פראן, 13-15).

ג. פְּרָדָה שלווה בעצב ובכאב (2-n). עצב וכאב עקב הפְּרָדָה מן הילדים היהודים היו קשורים ליחסים של מטפל ובן חסותו ולדפוסי תקשורת פתוחים במשפחת המציל: "אימא שלי ואני בכינו. כן, התגעגענו אליה. איבדנו אחות ובת [...] זה [גרם] הרבה כאב" (פיליפ, 12-14).

ד. פְּרָדָה שלווה בהקלה ובשמחה (2-n). ילדי מצילים שהיחסים שלהם עם הילדים היהודים התאפיינו בקנאה תיארו את עזיבתם מתוך הקלה ושמחה.

לא התגעגעתי לילדות היהודיות [...] שמחתי שרק המשפחה נמצאת יחד. אני זוכרת היטב שלאחר המלחמה - הייתה לנו גינה גדולה מאוד, ואני ואימא שלי עבדנו יחד בגינה, ואבא שלי היה בקומה השנייה והם היו כל כך שמחים; המלחמה נגמרה והייתה לנו התחלה חדשה (הארייט, 7-9).

דיון

מחקר זה ביקש לחקור את בניהם ובנותיהם של חסידי אומות העולם שהיו ילדים בזמן מלחמת העולם השנייה כקבוצה נבדלת שלחוויות שחווה היו מאפיינים משותפים. הוא מרחיב את המחקר העכשווי על ילדים בתקופת השואה ולאחריה, בכלל זה המחקר על ניצולי שואה ילדים ועל ילדי מלחמה לא-יהודים בפולין ובגרמניה.¹⁸ מחקרים על עדויות של ילדי מלחמה מראים

שרובם מעולם לא היו מסוגלים לשוחח עם הוריהם על החוויות הכואבות, לא בזמן המלחמה ולא לאחריה.¹⁹ אשר לילדי מצילים, לרוב המשתתפים במחקרנו היה המפגש עם המראיינת (המחברת הראשונה) הפעם הראשונה שבה סיפרו את סיפורם האישי, 65 שנה לאחר התרחשות האירועים. רוב המראיינים לא דיברו על הזיכרונות האישיים שלהם מזמן המלחמה ולא התמודדו עם הסוגיות שאולי עוררה בהם החוויה בהמשך חייהם.

ילדי המצילים שנכללו במחקר זה, למעט שניים מהם, לא הוכרו חסידי אומות העולם. הם אינם רואים את עצמם מצילים, ועד הריאיון איתם אפילו לא הגדירו את עצמם בנים או בנות של מצילים. בזמן הראיונות הם היו בני 68 עד 87 – שלא כמו במחקר של פוגלמן, שנערך מתחילת שנות השמונים עד אמצעיתן, כשהיו המצילים-הילדים בגיל העמידה. כאנשים מבוגרים שהולכים ומזדקנים הם עומדים מול האתגר ההתפתחותי של עיבוד סיפורי החיים שלהם.²⁰ יצירת סיפורי חיים שלמים ואינטגרטיביים יותר ושילובם בזהות שלהם ובתפיסת העצמי שלהם.²¹ לבסוף, בזמן הראיונות לא היו הורי המשתתפים בחיים, חוץ מאביו של מראיין אחד. כל ההיבטים האלה רלוונטיים לדיון בממצאים שלנו.

התצורה בית-משפחה-ילדי מצילים-ניצולים יהודים

מטרתנו העיקרית – לתת קול לילדי המצילים – חושפת את החוויות הייחודיות שחוו בזמן המלחמה, בשעה שהוריהם פעלו להצלת יהודים. הניתוח האיכותני של זיכרונותיהם שופך אור על השחזור הסובייקטיבי של חוויותיהם, שמבטא את "האמת הנרטיבית" יותר משהוא מבטא את "האמת ההיסטורית".²² הדיוקן כולל ארבע תמות עיקריות, שמשקפות היבטים שונים (או "צלעות") של מקום ילדי המצילים בתצורה המרובעת של בית-משפחה-ילדי מצילים-ניצולים יהודים.

הצלע הראשונה היא חלל הבית – ההקשר של האינטראקציות היומיומיות של הילדים עקב פעולות ההצלה של ההורים במשך כשנתיים (ברוב המקרים). המתח בין פנים לחוץ השתקף בעיקר בגישה של המשתתפים לפתחים של הבית, כגון חלונות ודלתות, שהיו בגדר סכנה. הם נאלצו להתנהל בדרך שתבטיח שמה שקורה בתוך הבית לא ייראה מבחוץ, שכן החשיפה לחוץ הייתה

Berghahn Books (2017)

Ilka Quindeau, Katrin Einert, and Nadine Teuber, "War Children in Nazi Germany and World War II", in: *ibid.*, pp. 200-223

Erik H. Erikson, *Childhood and Society*, New York: Norton (1963)

Dan P. McAdams and Bradley D. Olson, "Personality Development: Continuity and Change over the Life Course", *Annual Review of Psychology* 61 (2010), pp. 517-542

Theodore R. Sarbin (ed.), *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct*, New York: Praeger Publishers (1986); Donald P. Spence, *Historical Truth and Narrative Truth*, New York: Norton (1982)

מסוכנת. המתח הזה השתקף גם בסיפורים שסיפרו ילדים יהודים ששרדו לאחר שהסתתרו.²³ הצלע השנייה של התצורה הזאת היא העמדה של הילד כ"עד משתתף" אל מול פעולות הצלה שחייבו דרגות מעורבות שונות, וגם היותו עד לפעולות בדרגות מודעות שונות. הממצאים שלנו מראים שעזרה פעילה להורים סייעה לילדים להסתגל לתנאים החדשים והלא-מוכרים שהתפתחו בזמן המלחמה ואולי אף תרמה להרגשה של שייכות וקוהרנטיות. עם זה, דומה שיש חשיבות לשאלה בדבר הגיל ההולם, שכן ההורים ביקשו ליצור איזון בין שיתוף הילדים בפעילויות שלהם ובין שמירה על נורמליות יחסית. כשהמשימות שהוטלו על המשתתפים לא הלמו את גילם והם הרגישו שהמשימות משתלטות עליהם ומציפות אותם, כללו הנרטיבים שלהם על תקופת המלחמה בעיקר משימות שקשורות להצלה והם תיארו קשיים פיזיים ורגשיים. כשהלמו המשימות את גילם והייתה תחושה של איזון, כללו הזיכרונות שלהם מן המלחמה גם חוויות ילדות שלא היו ממוקדות במשימות שקשורות להצלה.

המשתתפים, שהיו בילדותם עדים לפעולות של הוריהם, נחשפו לעיתים למתחים ולפחדים של הוריהם וגם למחזות קשים. ילדים ניצולים, שחיהם וחיי הוריהם היו נתונים כל הזמן בסכנה, נחשפו בהכרח לרמות העצומות של המתח שהציף את הוריהם המודאגים והמפוחדים,²⁴ בניגוד מוחלט לילדי המצילים, שלא חוו את הוריהם כאנשים חסרי אונים אלא דווקא כמי שפועלים להשפיע על המציאות בסביבתם.

הצלע השלישית של התצורה היא דפוסי התקשורת בין הורים לילדים בזמן המלחמה, שנמצאו גורם מכריע בחוויה הייחודית של ילדי המצילים כשהתמודדו עם הסוד המשפחתי בתוך הבית ומהוץ לו. הניתוח שלנו הוביל לזיהוי חמישה סוגים של דפוסי תקשורת על הרצף שבין תקשורת מילולית פתוחה, כאשר הילדים היו שותפים מלאים לסוד ההצלה (סוג א) או שותפים חלקיים (סוג ב), ובין היעדר כל תקשורת מילולית, כאשר הילדים לא היו מודעים לסוד. בקרב מי שלא היו שותפים לסוד המשפחתי היו שהבינו שיש סוד שאין הם אמורים לדעת והרגישו שעליהם להסתיר את הידע הזה מהוריהם (סוג ג). אחרים הבינו שיש סוד שעליהם להסתיר מן העולם שבחוץ, אבל על אף היעדר תקשורת מילולית הרגישו כשותפים לסוד ולא כמי שהודרו ממנו (סוג ד). לבסוף, משתתפים אחדים הרגישו שלא היו מודעים כלל לקיומו של סוד, "כאילו לא היו סודות" (סוג ה). שמירת סודות בתוך המשפחה בונה חיץ בין מי ששומרים את הסוד ובין מי שאינם מודעים לו. יש לה השפעה הן על המערכת המשפחתית הן על בני משפחה יחידים.²⁵ כאשר שקלו ההורים אם

23 עוז, שמע ישראל... עמ' 81.

24 Julia Chaitin and Dan Bar-On, "Emotional Memories of Family Relationships during the Holocaust", *Journal of Loss and Trauma* 7, 4 (2002), pp. 299-326; Robert Krell, "Child Survivors of the Holocaust: 40 Years Later", *Journal of the American Academy of Child Psychiatry* 24, 4 (1985), pp. 378-412.

25 Roni Berger and Marilyn Paul, "Family Secrets and Family Functioning: The Case of Donor Assistance", *Family Process* 47, 4 (2008), pp. 553-566; Evan Imber-Black, *The Secret Life*

לשתף את הילדים בסוד או שלא לשתף אותם, הם הביאו בחשבון את הרצון להגן עליהם מידע שלא נחשב הולם את שלב ההתפתחות שהיו בו.²⁶ הם רצו גם להגן על כל המשפחה מפני הסכנה שהסוד ייחשף מחוץ למשפחה אם, למשל, הילד היה צעיר מכדי להבין את הגבולות ולשמור את הסוד.²⁷ במהלך המלחמה נגע הסוד הנידון להצלת חיים והיה כרוך בהצלת יהודים; הוא כלל שלוש צלעות של משולש אחד: הצלת יהודים, הגנה על ילדי המצילים והגנה על המצילים עצמם. בהקשר הייחודי הזה בנה הסוד המציל חיים חיץ בין המשפחה לעולם שבחוץ. מקום הסוד בתוך המשפחה, על כל פנים, השתנה ממשפחה למשפחה ונוצרה הפרדה בין יחידות משנה במשפחה על-פי מידת שיתופם של הילדים בסוד. דומה שילדים שהיו מודעים לסוד אבל שתקו והרגישו שעליהם לנהוג כאילו אין הם מודעים לו, הרגישו בודדים ולא-מובנים – מצב שנמצא כי הוא מאפיין גם את הרגשת הכשל הבין-סובייקטיבי ביחסים הבין-אישיים שתיארו צאצאים של ניצולי שואה שחוו היעדר דפוסי תקשורת פתוחים עם הוריהם הניצולים.²⁸

הצלע הרביעית בתצורה היא היחסים בין הילד ובין היהודים המסתתרים בביתו. אצל משפחות שהסתירו ילדים מצאנו סוגים שונים של יחסים בין הילד של המציל ובין הילד שהוסתר – מיחסים חיוביים, שבהם הילד של המציל פעל כמטפל, מעריך או חבר למשחק, ועד היעדר יחס מיוחד או יחסי קנאה.

באופן כללי נצבעו התגובות לעזיבת הילד היהודי בסוג היחסים שהיו בינו ובין ילדי המצילים ובדפוס התקשורת המשפחתי. הפְּרָדָה מילד יהודי שהיה להם כאח או אחות במובן החיובי של המילה עוררה אצלם רגשות מעורבים. רוחם הייתה מרוממת משום שהמלחמה נגמרה והם הבינו שחזרת ההורים היהודים היא מאורע משמח שמעיד על הצלחת משימת ההצלה, אבל הפְּרָדָה גרמה גם עצב ואפילו הרגשה של נטישה. רוברט קָרְל, פסיכיאטר שכתב על ניצולים-ילדים ועל החוויות שלו כילד צעיר שהסתתר בביתה של משפחה הולנדית, כותב על פְּתָם של מציליו, "אחותו", ועל הרגשות שלה בנוגע לעזיבתו: "הטראומה האישית שלה לא הייתה בהכרח שנות המלחמה [...] אלא אובדן של אח צעיר שנלקח ממנה בשנת 1945 בידי הורים שחזרו באורח נס ודרשו לקבל אותו לידיהם".²⁹

of Families: How Secrets Shape Relationships - When and What to Tell, New York: Bantam Books (1998); Mark A. Karpel, "Family Secrets", *Family Process* 19, 3 (1980), pp. 295-306

Berger and Paul, "Family Secrets and Family Functioning" 26

Imber-Black, *The Secret Life of Families* 27

Hadas Wiseman, "On Failed Intersubjectivity: Recollections of Loneliness Experiences in Offspring of Holocaust Survivors", *American Journal of Orthopsychiatry* 78, 3 (2008), p. 350 28

רוברט קרל, "היציאה מהצל: מסע חייהם של ילדים ניצולי שואה", בתוך: זהבה סולומון וג'וליה צ'ייטין (עורכות), 29

ילדות בצל השואה: ילדים ניצולים ודור שני, תל אביב: הקיבוץ המאוחד (2002), עמ' 25.

סיכום

ארבע הצלעות של התצורה "בית-משפחה-ילדי מצילים-ניצולים יהודים", שזיהנו במחקר זה, קשורות זו בזו. למשל, היחסים בין ילדו של המציל לילד שהוסתר היו תלויים באופן שבו מסרו ההורים לילדיהם על נוכחות הילד המסתתר ובמה שהוסבר; תגובות לעזיבה של הילד או הילדה נצבעו באיכות יחסיהם (ידידות לעומת עוינות) ובמידה שבה הסבירו ההורים לילדיהם את העזיבה ופירשו אותה.

שאלת השאלה מדוע עדיין לא זכתה קבוצה זו לתשומת ליבם של החוקרים, בייחוד בתחום מדעי החברה, דומה שכל עוד היו ההורים בחיים התמקדו החוקרים - כמו ילדי המצילים עצמם - בהורים, והילדים נשארו בצל. הלקונה הזאת מזכירה את המצב בשנות התשעים של המאה העשרים, כאשר רק ספרות מצומצמת התמקדה בניצולים היהודים שהיו ילדים בזמן השואה ובהשפעה ארוכת הטווח שהייתה לה על חייהם. כשהניצולים המבוגרים עדיין היו בחיים, עמדו הם במרכז תשומת הלב.³⁰ באופן דומה התעלמו כמדומה גם מילדי המצילים כקבוצת אנשים שיש להם זיכרונות וחוויות מתקופת המלחמה, ושיש להם סיפור שראוי לספרו. הוריהם, שבחרו לסייע ליהודים, היו הגיבורים הראשיים בסיפור ההצלה שבזכותו זכו באות חסידי אומות העולם. יתר על כן, ההכרה של יד ושם העצימה את התפיסה של הילדים את עצמם כמי שאינם שותפים לפעולות ההצלה, ותפיסה זו הגבירה אצלם אף יותר את התפיסה שאין להם סיפור משלהם לספר.

מן הראוי לציין כמה מגבלות של מחקר זה. הראיונות נערכו באנגלית, השפה השנייה של רוב המראיינים ההולנדים ושל המראיינת הישראלית. אף שהתרשמנו שברוב הראיונות לא הייתה השפה מחסום, ייתכן שהוחמצו כמה ניואנסים של לשון ותרבות. אומנם ננקטו אמצעים לצמצם את ההטיות בניתוח האיכותני שעשתה המחברת הראשונה (שהייתה גם המראיינת), כמו התבוננות בתפיסות האישיות שלה ובדיקה של המחברת השנייה, אבל כמו בכל מחקר איכותני, הניתוח הסופי כרוך בהטיות אישיות מסוימות של החוקרות. בנוגע ליכולת לנסח הכללות על יסוד הממצאים, 22 ילדי המצילים שהשתתפו במחקר אינם יכולים כמובן להיחשב מדגם מייצג של אוכלוסיית צאצאי חסידי אומות העולם. כיוון שקבוצה זו עדיין לא נחקרה ואין תיעוד רשמי, מדגם אקראי איננו בריבוע.

מחקר עתידי שישתמש באמצעים של דיווח עצמי ויתבסס על מדגם רחב יותר ישפוך אור על התפקיד שממלאים משתנים דמוגרפיים, מצביים ואישותיים, כפי שעלה במחקר על מצילים.³¹ עוד שאלה מעניינת היא איך השתנו זיכרונות סובייקטיביים של ההתקשרות הורה-ילד, אם

Motti Cohen, Danny Brom, and Haim Dasberg, "Child Survivors of the Holocaust: Symptoms and Coping after Fifty Years", *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences* 38, 1 (2001), pp. 3-12; סולומון וצייטין (עורכות), **ילדות בצל השואה**, עמ' 51-12.

Stephanie Fagin-Jones and Elizabeth Midlarsky, "Courageous Altruism: Personal and Situational Correlates of Rescue during the Holocaust", *The Journal of Positive Psychology* 2, 2 (2007), pp. 136-147.

השתנו, במהלך המלחמה. נוסף על כך, המחקר שלנו מדגיש את הצורך במחקר עתידי על ילדי מצילים במקרים אחרים של רצח עם.

לסיכום, התרומה החשובה ביותר של המחקר הזה טמונה בכך שהוא מאפשר למי שהם היום ילדיהם המבוגרים של חסידי אומות העולם להישמע כשהם מספרים על חוויותיהם מזמן המלחמה. לרובם זו הייתה הפעם הראשונה שדיברו על מה שעבר עליהם בתקופה החשובה של חייהם כילדים של הורים מצילים. דרך הראיונות גילינו – ויותר מזה, הם גילו – שיש להם סיפור לספר. המסעות הייחודיים שלהם, המתארים אחריות וסודיות, סכנה ופחד, מתח ואי־ודאות, עצב ואובדן, אבל גם אומץ, נדיבות, גאווה, שמחה, אהבה ואכפתיות – ראויים להישמע ולהיחקר עוד.